

Пам'ятки Дерзай-М

НАУКОВИЙ АЛЬМАНАХ

1-2009

1 – 2009

РІЧНИК X • ЧИСЛО 1

Видання
започатковано 2000 року
Виходить щотири місяці

Засновник і видавець:

Анатолій СЕРИКОВ,
Міністерство культури
і туризму України

Головний редактор

Олександр РИБАЛКО

Редакційна колегія:

Віктор АКУЛЕНКО
Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

Сергій БЛОКІНЬ

Ігор ГИРИЧ

Ольга ГОЛИНСЬКА
(заступник головного
редактора)

Антоніна ЖИХОРСЬКА
(відповідальний секретар)

Віктор КЛОЧКО

Сергій КОТ

Зоя МОЙСЕЄНКО

Леонід ПРИБЕГА

Петро РИЧКОВ

Валентина РУБАН

Павло РУДАВСЬКИЙ

Михайло СЕЛІВАЧОВ

Василь СЛОБОДЯН

Дмитро СТЕПОВИК

Петро ТРОНЬКО

Олександр ФЕДУРУК

Валентин ШТОЛЬКО

Представник у Львові
Ярослава ПАВЛИЧКО
(Національний музей
імені Андрея Шептицького)

Державне підприємство
„Газетно-журнальне
видавництво Міністерства
культури і туризму України“

© Пам'ятки України.
Науковий альманах, 2009.
Усі права застережено

ПАМ'ЯТКИ України

НАУКОВИЙ АЛЬМАНАХ

АКЦЕНТ

Лідія Голубчик, Ганна Голубчик

Розбудова пам'яткоохоронної галузі:
практика Дніпропетровщини

2

Мартиролог новочасний

9

АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА

Олександр Харлан

Містобудівні й архітектурні особливості
слободи Половиці

10

Валентин Старостін

Український стиль в архітектурі
Катеринослава й околиці. Огляд пам'яток

17

Варфоломій Савчук, Валентин Старостін

Дніпропетровський національний університет:
від перших будівель до сучасного
університетського містечка

30

САДИБИ, МАЄТКИ І ПАРКИ

Микола Чабан

Маєток Котівка

48

Сергій Дяченко

Маєтки родини Фальц-Фейнів

54

ПАМ'ЯТКИ НАУКИ І ТЕХНІКИ

Геннадій Пінігін, Жанна Пожалова, Ніна Ольшанська

Миколаївська астрономічна обсерваторія

70

ФОРТЕЦІ Й ЗАМКИ УКРАЇНИ

Дмитро Кравець

Бахмутська фортеця

82

РОБІТНЯ РЕСТАВРАТОРА

Тетяна Тимченко

„Дні наші наче тінь на землі...“
Нова атрибуція картини з фондів Луганського
обласного художнього музею

88

ПАМ'ЯТКИ І ПРАВО

Сергій Кот

Розвиток міжнародно-правових засад
реституції культурних цінностей
у 1943–1947 роках

94

IN MEMORIAM

Ігор Гирич

Олександр Рибалко: редактор і науковець

108

Пропоноване число журналу – останнє, сформоване
головним редактором часопису Олександром Рибалком,
який 5 січня ц.р. передчасно пішов з життя.

МИКОЛАЇВСЬКА АСТРОНОМІЧНА ОБСЕРВАТОРІЯ

2004 року Центром Світової спадщини ЮНЕСКО розроблено міжнародний проект Тематичної ініціативи „Астрономія і всесвітня спадщина“. Його мета – об'єднати сфери науки і культури на основі досліджень пам'яток, які мають пряме, а також символізоване відношення до астрономії. Ще до оголошення цього проекту керівництво Миколаївської астрономічної обсерваторії активно працювало над питанням захисту її будівлі як пам'ятки архітектури. В результаті цих зусиль 12 березня 2007 року МАО було занесено до Попереднього списку об'єктів, що претендують на включення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО¹. Таким чином, МАО, яка в 2006 році відзначила 185-ліття з періоду заснування, стала першою українською обсерваторією, про котру може бути заявлено як про національне надбання нашої держави, що є частиною всесвітньої спадщини і досягнень цивілізації в цілому².

У даний час Миколаївська обсерваторія – історико-астрономічний комплекс – знаходиться в центральній частині міста Миколаєва і займає територію близько 7 га. З 1963 року головний будинок обсерваторії є пам'яткою архітектури національного значення (ох. № 535).

Головний будинок обсерваторії. Сучасний вигляд

Миколаївську обсерваторію засновано в 1821 році для навігаційних потреб флоту. Історія її створення тісно пов'язана з історією виникнення самого міста Миколаєва, що почалася з розпорядження генерал-фельдмаршала князя Григорія Олександровича Потьомкіна-Таврійського про закладення суднобудівної верфі в гирлі річки Інгул (1789 р.) і портового міста з назвою Миколаїв (1790 р.). Під територію міста було відведено площу півострова, утвореного річкою Інгул і Бузьким лиманом. У 1795 році Головне командування флоту з портовими установами перевели з міста Херсона в Миколаїв. Отже, у Миколаєві з 1796 по 1856 рік розташовувався штаб Чорноморського флоту, який повинен був забезпечувати освоєння Чорного моря і, по можливості, проток Мармурового, Егейського і Середземного морів. Відтоді Миколаїв – столиця Чорноморського флоту.

1816 року на посаду Головного командира Чорноморського флоту і портів призначається надзвичайна, високоосвічена особа – Олексій Самійлович Грейг (1775–1845). Пройшовши виучку в англійському флоті, він прекрасно розумів, що освоєння морів і розвиток флоту неможливі без астрономічного забезпечення, тож вирішив збудувати в Миколаєві спеціальну астрономічну обсерваторію з найкращими на той час обладнанням та інструментами. Діставши підтримку міністра морського відомства маркіза І. Траверсе й дозвіл імператора Олександра І, О. Грейг доручив головному архітекторові Чорноморського адміралтейства статському радникові 6-го класу Ф. Вуншу (1770–1836) проектування будівлі обсерваторії.

Проект головного будинку Миколаївської обсерваторії став останньою і найважливішою роботою будівничого. Місцем для споруди Ф. Вунш вибрав вершину Спаського кургану – найвищого пагорба молодого міста (52 м). На жаль, через хворобу архітектор не брав участі у будівництві, хоча уважно спостерігав за ним.

Одночасно з роботами по проектуванню і будівництву обсерваторії розпочалися пошуки кандидата на посаду морського астронома Чорноморського флоту³. Для вирішення цього питання морський міністр І. Траверсе звернувся до академіка Петербурзької академії наук Ф. Шуберта, той, у свою чергу, зв'язався

Олексій Самійлович Грейг

з директором астрономічної обсерваторії Дерптського університету Вільгельмом Струве (1793–1864)⁴. Часто користуючись у своїй роботі допомогою студентів, В. Струве запитав одного з них – Карла Кнорре (1801–1883), який вирізнявся математичними та астрономічними здібностями. Ось його, тоді 20-річного юнака, й рекомендував В. Струве О. Грейгу на посаду астронома Чорноморського флоту.

Факт призначення К. Кнорре морським астрономом відображено в листі І. Траверсе до Ф. Шуберта від 7 червня 1820 року: „...Основываясь на засвидѣтельствованіе Вашего Превосходительства объ отличныхъ качествахъ и познаніяхъ по астрономической части Г. Кнорра я въ слѣдствіе Высочайшаго Его Императорскаго Величества соизволенія сдѣлалъ распоряженіе о принятіи его морскимъ астрономомъ въ вѣдомство Черноморскаго Департамента и для преподаванія учащимся въ тамошнемъ Штурманскомъ Училищѣ и нашимъ молодымъ Офицерамъ астрономическихъ наукъ, съ жалованіемъ по три тысячи рублей въ годъ, пристойною квартирою и съ выдачею ему на подъемъ тысячи рублей...”⁵

До Миколаєва Карл Христофорович Кнорре прибув у лютому 1821 року. Через

Карл Христофорович Кнорре

надзвичайну зайнятість проблемами астрономічного забезпечення флоту в будівництві обсерваторії особистої участі він не брав, однак з ним погодили місце майбутньої споруди й учений зробив геодезичне прив'язування цього місця до власної обсерваторії адмірала О. Грейга.

У 1823 році К. Кнорре порушив клопотання про надання йому можливості відвідати кращі закордонні обсерваторії й отримав дозвіл. У червні 1825 року він вирушив у подорож. Зустрічі з відомими астрономами (В. Струве, Ф. Бесселем, Д. Араго та ін.), ознайомлення з новими методами спостережень і їхньої обробки вплинули на становлення молодого вченого. Побувавши в Німеччині, Франції, Англії і замовивши обладнання для обсерваторії, К. Кнорре повернувся до Миколаєва у серпні 1827 року.

Керівництво спорудженням обсерваторії імператорським іменним указом від 19 травня 1821 року було доручено інженеру-гідротехніку 12-го класу Борису Васильовичу Фон-дер-Флісу (1762–1846)⁶. Голландець за походженням, він з 1792 року перебував на російській службі й 1819-го був призначений гідротехніком чорноморських портів. Йому Миколаїв

зобов'язаний, зокрема, благоустроєм набережних і вулиць.

23 травня 1821 року Б. Фон-дер-Фліс подав рапорт у Чорноморську виконавчу експедицію про прийняття на себе керівництва будівельними роботами. І вже через п'ять днів 70 присланих на будівництво рекрутів почали розмічати фундаменти й доставляти будівельні матеріали. На будмайданчику були виявлені залишки споруд, які збереглися, очевидно, з часів колонізації краю греками.

При будівництві використовувалися пиляний та рваний камінь черепашник і глина. Їх привозили волами з ближнього села Тернівки⁷. Варто підкреслити, що адмірал О. Грейг пильно стежив за процесом зведення споруди, часто навідувався на будівельний майданчик, коригував план обсерваторії, вносив деякі зміни в її зовнішній вигляд, а також дбав про залучення до праці кращих майстрів.

У травні 1824 року почалися опоряджувальні роботи. За розпорядженням адмірала О. Грейга, внутрішні стіни тинькувалися чистим алебастром, підлогу вистеляли паркетом з горіхового дерева, віконні латунні засувки доставляли з тутьських заводів, чавунні сходи – з Іжорських адміралтейських заводів, а шибки – із Санкт-Петербурга. Всі об'єкти-постачальники були віддалені від Миколаєва на тисячі кілометрів. Розкиданість цих об'єктів, а також доволі низький за тих часів промисловий потенціал Російської імперії спричинилися до затримки завершення будівництва обсерваторії, раніше запланованого на 1824 рік.

Ще й у 1825 році тривали опоряджувальні роботи. Того ж року почали споруджувати огорожу навколо будівлі. А 26 липня 1826 року під час сильної зливи головний будинок обсерваторії дуже постраждав: дах протік у багатьох місцях, мурування стін просякли водою, склепіння могло обвалитися, намокли паркетні підлоги. Покриття даху замінили надійнішим ізоляційним матеріалом, однак директор обсерваторії К. Кнорре вважав недостатніми вжиті заходи і наполягав на свинцевому покритті. У результаті пошуку, що тягнувся більше року, потрібні свинцеві плити знайшли поруч, у місті Одесі.

У 1828 році адмірал О. Грейг, незадоволений затримкою зведення об'єкта і ви-

сокою вартістю робіт (на той час уже було витрачено 109 141 карбованець), звільнив від керівництва будівництвом Б. Фон-дер-Фліса і призначив замість нього архітектора Людвіга Опацького. Офіційна дата завершення будівництва – 28 червня 1829 року⁸.

Що ж собою являла тоді обсерваторія? Головний її будинок належить до унікального типу будівель, ідея створення, проектування та спорудження яких визначаються виключно функціональним призначенням, – у даному разі потребами астрономічного забезпечення флоту. Він є зразком інфраструктури наукової установи того часу, коли науково-дослідний персонал був представлений в одній особі – і директора, і головного астронома, а сам будинок виконував функції наукового (виробничого) приміщення, павільйону для спостережень небесних світил і житла для родини астронома.

Класичний архітектурний стиль будівлі досить вдало продуманий. Споруда трирівнева з масивним цоколем, фасадом, що декорований характерними карнизами, наличниками вікон та іншими елементами оздоблення, а також рустуванням стін, яке імітує грубу кам'яну кладку, і верхньою частиною у вигляді циліндричної ротонди. За роки майже 190-річного існування збережено її пер-

вісне розпланування, здійснене з урахуванням специфіки астрономічної морської обсерваторії.

Будинок складається із чотирьох рівних за площею частин. З північного боку головний вхід прикрашено шестиколонним портиком класичного тосканського ордера, до якого ведуть широкі сходи. Тут же знаходиться вхід до Круглої зали – Аудиторії, де проводилися навчання вихованців Штурманського училища. Аудиторія має форму квадрата зі стороною 10 м. Напівсферичний купол зали підтримують 16 колон, розміщених по колу діаметром 8 м. Поверхню колон покрито розчином, замішаним на жовтках курячих яєць, який має захисні властивості й надає колонам яскравого блиску. Нині у залі міститься музей обсерваторії, тут проходять засідання вченої ради, конференції тощо.

На схід від Аудиторії лежить приміщення, де в 1832 році було встановлено трифутовий меридіанний круг – телескоп роботи німецького майстра Ертеля з Мюнхена і пасажний інструмент Утцшнейдера й Фраунгофера. Спільний фундамент під ці інструменти являв собою чотирикутну зрізану піраміду із тесаного вапняку розмірами 6,7х2,1х4,8 м. Ані підлога, ані фундамент будівлі не доторкалися до піраміди, – тож жодні коливання

Кругла зала обсерваторії

стіні або підлоги не могли передаватися піраміді й впливати на показники приладів. Кожен інструмент розташовувався на двох стовпах, витесаних з монолітного граніту, привезеного з міста Чигирин Київської губернії. Ще один стовп знаходився на відстані 2 м на північ від згаданих чотирьох, і на ньому стояв астрономічний годинник з гучним боєм англійського майстра Барро, що використовувався спостерігачем для оцінки моментів проходження небесних світил через меридіан. Усі п'ять стовпів заввишки 2,3 м у перерізі мали форму квадрата зі стороною 0,7 м.

Крізь стіни і стелю приміщення було пророблено два суцільних прорізи завширшки 0,55 м паралельно меридіану: один для спостереження за світилами на меридіанному крузі, а другий – на пасажному інструменті. Всі отвори закривалися дерев'яними засувами за допомогою блоків і канатів. У підлозі під кожним прорізом було четверо дверей, що відчинялися і зачинялися на шарнірах. Згодом, у 1913 році, прорізи заклали, й відтоді про них нагадують невеликі заглибини з зовнішнього боку будівлі. У приміщенні спочатку влаштували обчислювальну кімнату. Зараз тут – читальна зала науково-технічної бібліотеки.

На південь від Аудиторії розташовувалися кабінет головного астронома, бібліотека, комора. Чавунні сходи вели на дах обсерваторії, обнесений досить високим парапетом задля безпеки кадетів і офіцерів під час астрономічних досліджень, що там проводилися.

Із заходу до Аудиторії прилягала частина будівлі з житловими приміщеннями для директора і його родини. Тут було три кімнати і два виходи: один – в Аудиторію, другий – на територію обсерваторії.

Головний будинок прикрашає висока кругла ротонда з пласкою покрівлею, в центрі якої був отвір для спостереження близькозенітних зір. У стінах ротонди зроблено четверо дверей відповідно до сторін світу і дванадцять високих вікон для спостереження небесних світил у будь-якій частині неба за допомогою переносних астрономічних інструментів. Тут же на даху на захід від ротонди стояли два кам'яних стовпи (розміром у перерізі 1,2x1,2 м і заввишки 0,9 м), на які кадети Штурманської роти

встановлювали інструменти під час практичних занять з мореплавної астрономії. Підлогу ротонди викладено мармуровими плитами. К. Кнорре придбав їх в одеського майстра Женері й перевіз до Миколаєва, про що в одному з рапортів керівництву 1834 року доповідав: „...Имѣю честь представить при семь составленные по формѣ отчеты о произведенномъ вымощеніи мраморными плитами ротонды во вѣренной мнѣ обсерваторіи...”⁹ Ця мармурова підлога чудово збереглася до наших днів. У 70-х роках ХІХ століття, при другому директорі І. Кортаці, отвори в даху і стінах ротонди замурували. У приміщенні розмістили бібліотеку обсерваторії, зібрану її першими астрономами.

За 12 м північніше головного будинку побудована підпірна стіна з кам'яних блоків, у якій знаходиться вхід до підвальної частини будівлі. Підвал охоплює весь периметр обсерваторії і розбитий на окремі приміщення. Центральне, під Аудиторією, має напівсферичну стелю-купол заввишки близько 4 м. Масивні стіни підвалу – завтовшки 3 м, що дозволяло встановлювати тут маятникові астрономічні годинники на міцних фундаментах, а також інші прилади, які потребували стабільної опори. На жаль, дотепер фундаменти не збереглися.

Головний будинок мав унікальну систему повітряного опалення. У західній частині підвалу, під квартирою астронома, був калорифер, з якого тепле повітря подавалося у всі приміщення обсерваторії по спеціальних каналах у стінах завтовшки до 1,5 м. Дрова для печі скидалися в підвал через два люки у тій самій західній частині. Повітря для калорифера засмоктувалося з підземного широкого тунелю, що закінчувався на поверхні землі башточкою, віддаленою на 50 м на південь від головного будинку. Кожна кімната мала в стіні отвір – вихід до теплового каналу – з металевою кришкою, якою можна було регулювати температуру.

Отоплювальну конструкцію збережено донині, але вона не діє, оскільки на зміну їй прийшло центральне опалення. Склепіння і стіни вхідного коридору в підвальній частині обсерваторії перебувають у незадовільному стані й потребують ремонту.

На захід від головного будинку були зведені два мурованих флігелі, де розмі-

щувалися кухня, кімнати для обслуги, ко-
мора, підвал, каретник і стайня. Під пів-
нічною частиною одного з флігелів у гли-
бокому підвалі влаштували льодовник, лід
з якого і К. Кнорре, і його послідовники
використовували для визначення нуль-
пунктів шкали термометрів, отримання
мінусової температури для вивчення ходу
хронометрів у залежності від її змін.
Флігелі з підвалом збереглися дотепер.

Заслуговує на згадку Кноррова систе-
ма накопичення води в умовах посушли-
вого миколаївського літа, яка безвідмов-
но працювала до 60-х років ХХ століття.
Нею перестали користуватися тільки
тоді, коли до Миколаєва провели дні-
провську воду. Система водозбирання була
досить простою, – дощова вода з даху бу-
динку стікала по спеціально прокладених
під землею каналах у великий підземний
басейн, тож обсерваторія завжди мала до-
статню кількість технічної води.

О. Грейг наділив першого астронома
широкими повноваженнями. Про це свід-
чить іменний імператорський указ, пере-
даний до К. Кнорре начальником Чорно-
морської виконавчої експедиції 4 серпня
1829 року, де зазначено, що керівництво
„утверждаетъ все то, что Вы по сему пред-
мету за благо находите, безъ всякаго со-
стороны своей разбирательства, позволя-
етъ Вамъ располагать по Вашему разу-
мѣнію...”¹⁰ Нарівні з правами не меншими
були і обов'язки, основні з яких – викла-
дання морської астрономії кадетам
Штурманського училища, керівництво
гідрографічними роботами на морях, за-
безпечення флоту точним часом і підзор-
ними трубами.

Поряд із різноманітною повсякденною
діяльністю К. Кнорре займався наукови-
ми астрономічними дослідженнями. Його
ім'я увійшло в історію астрономії як ав-
тора 5-го аркуша зоряної карти Берлінської
академії наук, за допомогою якого згодом
були відкриті малі планети Астрея і
Флора. У початковий період праці в об-
серваторії К. Кнорре виконав гідрогра-
фічні роботи на Азовському, Чорному і
Мармуровому морях, провів описи і ви-
значив точніші географічні координати
багатьох опорних пунктів карт зазначе-
них морів (довготи і широти).

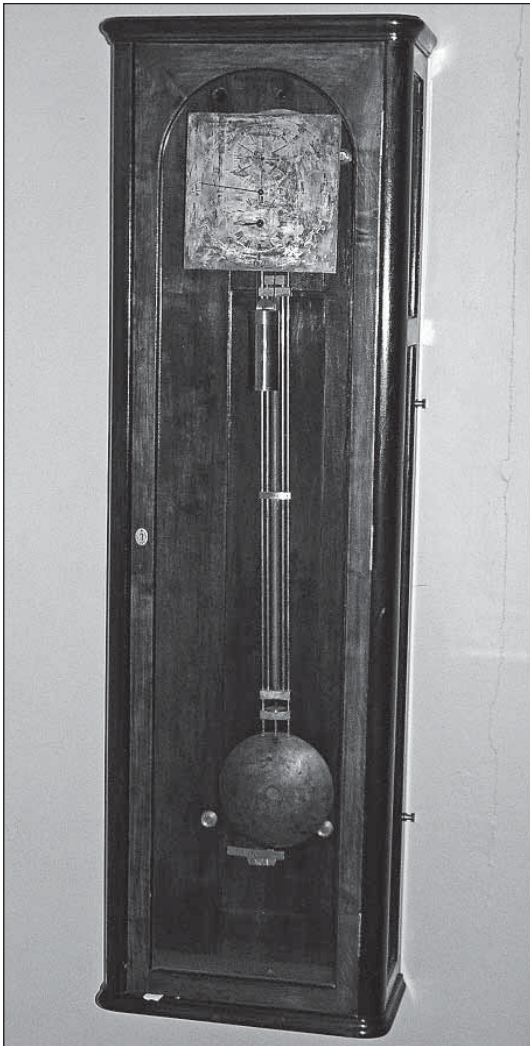
Окрім своїх прямих обов'язків
К. Кнорре знаходив час і для участі в
громадському житті міста, за що був об-

Іван Єгорович Кортацці

раний почесним членом Дирекції шля-
хетного зібрання. Він прослужив на по-
саді астронома Чорноморського флоту
піввіку і в 1871 році при наданні йому
титулу таємного радника, що відповідає
нинішньому генеральському чину, ви-
йшов у відставку.

1872 року директором Миколаївської
обсерваторії був призначений ад'юнк-т-ас-
tronom Пулковської обсерваторії, профе-
сор вищої геодезії і практичної астрономії
Військової академії Іван Єгорович Кор-
тацці (1837–1903)¹¹. Приймавши керів-
ництво установою, І. Кортацці заходився
реформувати її на свій лад. Він звернувся
до Головного командира Чорноморського
флоту, військового губернатора міста
Миколаєва і віце-адмірала М. Аркаса з
доповідною запискою такого змісту: „При-
нявши в свое вѣденіе вверенную мнѣ
обс[ерваторію], и ознакомившись съ ны-
нѣшнимъ состояніемъ ея, я нашель, что
зданіе какъ самой обсерваторіи, такъ и
квартиры астронома и принадлежащихъ
къ ней службъ, много летъ не ремонтиро-
вались, требуютъ в настоящее время зна-
чительныхъ исправленій, безъ чего жить
на обс[ерваторіи] крайне неудобно, а
дѣятельность астронома стеснена и огра-
ничена...”¹²

Годинник фірми Тіде

І. Кортацці підтримував дружні стосунки з колегами Пулковської обсерваторії, і в першу чергу з її директором академіком Отто Васильовичем Струве. Головний миколаївський астроном проводив серйозні гідрографічні роботи в Чорноморському районі. У період з 1876 по 1892 рік він, за пропозицією О. Струве, визначав на меридіанному крузі прямі сходження і схилення майже 6 000 екваторіальних зір аж до 9-ї величини. Складна й відповідальна праця І. Кортацці увійшла в історію астрономії під назвою „Миколаївська екваторіальна зона”.

Наприкінці XIX століття Чорноморський флот перебазувався до Севастополя і обсерваторія в Миколаєві вже не могла його обслуговувати. В 1908 році дирекція Пулковської обсерваторії із задоволенням зустріла пропозицію Морського відомства передати їй у власність Морську астрономічну обсерваторію в

Миколаєві разом із земельною ділянкою в 7 десятин. До 1911 року обсерваторія ще перебувала у віданні Морського міністерства, а з 13 червня 1912 року цар Микола II підписав законопроект про організацію астрономічних відділень Пулковської обсерваторії в Симеїзі й Миколаєві. Згідно з умовами передачі майна майже все цінне устаткування Морське відомство забрало, залишивши бібліотеку, переносний вертикальний круг Репсольда, зоряний годинник Хов'ю, середній годинник Тіде. Названі цінності збереглися до наших днів і експонуються в музеї обсерваторії.

Головним завданням Миколаївської обсерваторії як південного відділення Пулковської було поширення системи Пулковських абсолютних зоряних каталогів на південне небо і виконання регулярних спостережень Сонця й тіл Сонячної системи. Для Миколаївського відділення були затверджені чотири посади: завідувач, старший астроном, астроном-обчислювач і механік. На посаду завідувача призначили Бориса Павловича Остащенка-Кудрявцева з Пулковської обсерваторії.

На оснащення відділень у Симеїзі та Миколаєві було виділено 310 тисяч карбованців. У 1913 році розпочалися ремонтні роботи в службових приміщеннях обсерваторії. Астрономічний павільйон у східному крилі будинку, як уже згадувалося, переобладнали під обчислювальну кімнату. Меридіанні люки у його стінах замурували, а на даху будівлі – накрили звареними між собою товстими свинцевими листами. Підлогу застелили паркетом, стіни потинькували, провели електричне освітлення. Натомість побудували новий астрономічний павільйон у формі лежачого напівциліндра для меридіанних інструментів (пасажний інструмент Фрейберга-Кондратьєва і вертикальний круг Репсольда), перевезених з Одеського відділення Пулковської обсерваторії. 23 вересня 1913 року відбулася урочиста церемонія офіційного відкриття Миколаївського відділення Головної (Пулковської) астрономічної обсерваторії.

У роки громадянської війни Миколаївська обсерваторія була відрізана від Пулковської і ніякої допомоги від неї не мала. В березні 1918 року німецькі війська ввійшли у Миколаїв, розмістили свій

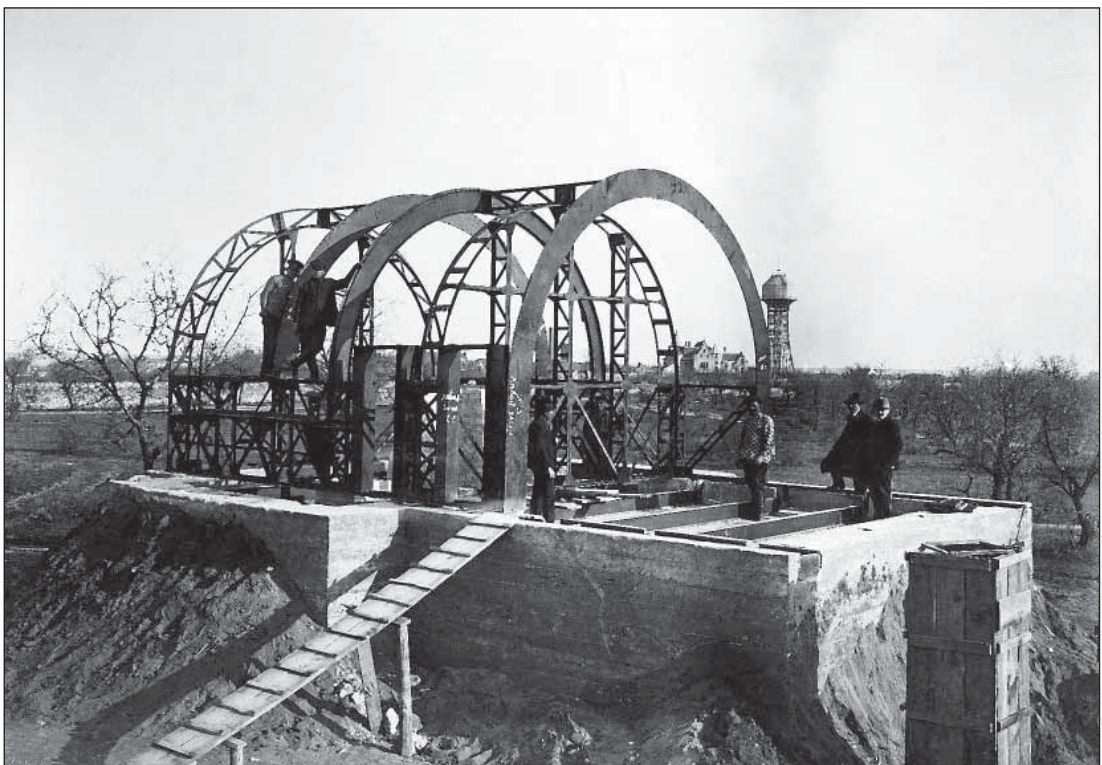

Миколаївська астрономічна обсерваторія. Листівка 1913 р.

штаб на території обсерваторії й розставили озброєну охорону. Через рік німецьких вояків змінили грецькі та французькі, до яких приєдналися ще й денікінці. Шість разів територія обсерваторії потрапляла в зону бойових дій. Велика кількість гарматних снарядів розірвалася

тут, але головний будинок і астрономічні павільйони, а отже й основні інструменти, вціліли.

Багато шкоди заподіяли обсерваторії часи безвладдя 1917–1920 років. Якраз тоді змучене тяжким життям мирне населення вирубувало в обсерваторському пар-

Будівництво павільйону для меридіанних інструментів. 1912 р. Друкується вперше

Павільйон мультиканального телескопа, збудований 1960 р.

ку дерева на дрова. Труднощів вистачало і в перші роки після громадянської війни.

У 1923 році на посаду керівника Миколаївського відділення ГАО призначили пулковського астронома Леоніда Івановича Семенова. Про стан установи на той період Л. Семенов писав: „Через майже повну відсутність кредитів на ремонт і надзвичайно мізерні кредити на наукову та господарську частини Миколаївське відділення вельми занепало...”¹³ Тож Л. Семенов усі сили спрямував на відродження обсерваторії.

1931 року в МАО була організована високоточна служба часу, що брала участь у національних і міжнародних програмах із визначення точного часу, її було включено в Об'єднану мережу служби часу Радянського Союзу. З 2 лютого 1935 року Миколаївська обсерваторія увійшла до системи наукових установ Академії наук СРСР зі статусом Миколаївського відділення Головної астрономічної обсерваторії Академії наук СРСР в Пулкові. У травні 1935 року Миколаївське відділення співпрацювало з чотирма іншими (Пулковською, Московською, Казанською й Ташкентською) обсерваторіями по визначенню координат 1 382-х так званих геодезичних зірок.

У період нацистської окупації на території обсерваторії розташовувалися німецькі й румунські радіостанції. Л. Семенов, який прекрасно володів німецькою мовою, зумів переконати окупаційну владу в тому, що наукова робота академічної обсерваторії в Миколаєві значно збагачує загальнолюдську скарбницю знань, і загарбники прикріпили на дверях установи табличку з написом „Обсерваторія знаходиться під особливою охороною Верховного командування збройних сил Німеччини”. Наукова робота тоді зосе-

Аксіальний меридіанний круг (АМК)

реджувалася навколо довоєнних даних. Нових спостережень небесних світил вночі проводити не дозволяли, оскільки суворо дотримувалися розпорядження про затемнення місцевості. Наприкінці березня 1944 року Миколаїв і обсерваторію визволили радянські військові з'єднання.

Упродовж 1950-х і наступних років в обсерваторії, яку очолив Я. Гордон, а згодом Р. Федорова, вдосконалювали роботу служби часу, розпочали спостереження по міжнародній програмі щодо складання міжнародних каталогів положень зірок північного і південного неба. З 1961 року здійснювалися регулярні фотографічні спостереження на зонному астрографі тіл Сонячної системи. В 1970–1980-ті роки МАО виступила ініціатором і основним організатором ряду наукових експедицій для спостережень в умовах полярної ночі на острові Західний Шпіцберген і в умовах високогір'я на Кавказі з метою отримати абсолютні каталоги прямих сходжень зір. У цілому в МАО було створено близько 35-ти різних каталогів положень небесних світил, що завдяки високій точності увійшли до міжнародних фундаментальних каталогів, а також стали підґрунтям для уточнення теорії руху тіл Сонячної системи.

У 1979 році розпочалися роботи зі створення аксіального меридіанного круга (АМК).

Теперішній директор Геннадій Іванович Пінігін є продовжувачем наукових традицій Миколаївської і Пулковської астрономічних обсерваторій та автором нових здобутків в астрономії. Його призначили на посаду завідувача Миколаївського відділення ГАО АН СРСР 1986 року – в складний період „перебудови”. Під керівництвом Г. Пінігіна наукова діяльність обсерваторії успішно розвивається. Із набуттям нашою державою незалежності обсерваторія отримала статус самостійної наукової установи „Миколаївська астрономічна обсерваторія” при Міністерстві України з питань науки і технологій. Згодом, у 2002 році в результаті реформування національної освіти і науки МАО підпорядковано Міністерству освіти і науки України як науково-дослідний інститут.

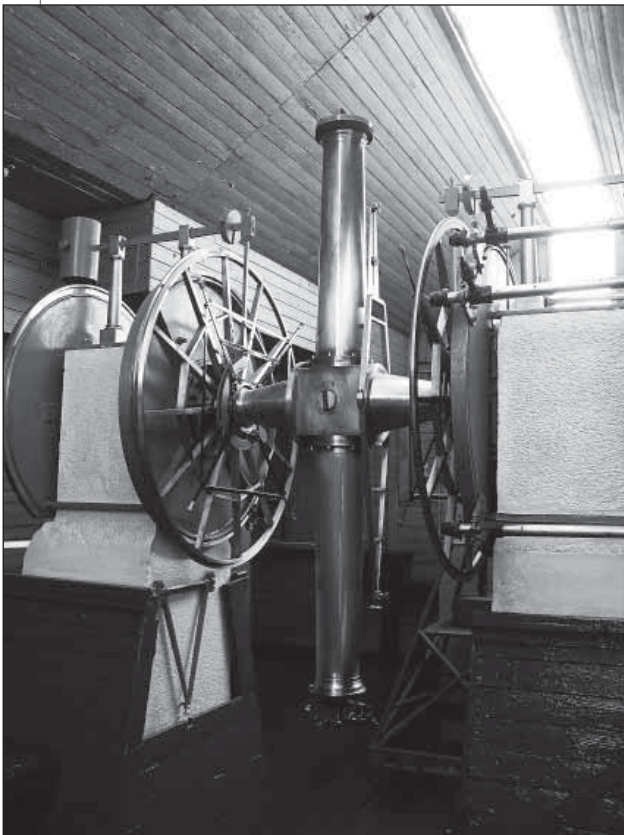
Зберігаючи наукові традиції, МАО розширила тематику досліджень у галузі астрономічного приладобудування та навколоземного простору. В 1995 році було введено в дію оригінальний телескоп горизонтальної конструкції з ПЗЗ-приймачем, а в 1999-му автоматичний аксіаль-

Павільйон АМК, збудований 2007 р.

Швидкісний автоматичний комплекс

Меридіанний круг Репсольда

ний меридіанний круг включено до списку об'єктів, що є національним надбанням України¹⁴.

З 2004 року на створеному в МАО швидкісному автоматичному комплексі (ШАК) проводяться регулярні спостереження об'єктів ближнього космосу в рамках Національної космічної програми України по контролю й аналізу космічної обстановки.

З плином часу накопичувалися матеріали багаторічних спостережень, які містять унікальну інформацію, експонати для музею обсерваторії – астрономічні інструменти й прилади застарілого виробництва, котрі вийшли з користування, склотека фотознімків і багато інших збірок, що набули історичної цінності. На сьогодні в астрономічному музеї зберігаються більш як 100 різноманітних експонатів, частину яких виставлено в Круглій залі головного будинку. Там представлено й портретну галерею директорів обсерваторії, видатних особистостей, які брали активну участь у діяльності МАО. Гордістю обсерваторії є колекція астрономічних годинників, виготовлених у XVIII–XX століттях

відомими англійськими, голландськими, німецькими й вітчизняними майстрами. Серед них – середній годинник фірми Тіде, що належав адміралу графу Литке. Обсерваторія придбала його після смерті морського командира в 1884 році на пам'ять про визначну людину.

В обсерваторії є три астрономічних інструменти відомої в XIX сторіччі німецької фірми братів Репсольдів: меридіанний круг (1834 р.), переносний вертикальний круг (1868 р.) і вертикальний круг (1898 р.). Перший з них свого часу замовив видатний астроном В. Струве для Пулковської обсерваторії. З 1840 року на ньому проводилися регулярні спостереження зірок. У роки Великої Вітчизняної війни інструмент сильно постраждав. 1955 року його перевезли до Миколаєва й відреставрували. Більше сорока років по тому в Миколаївській обсерваторії на цьому астрономічному інструменті виконувалися різні програми спостережень і було отримано дев'ять каталогів зірок. Переносний вертикальний круг використовував наприкінці XIX століття другий директор обсерваторії І. Кортацці для визначення географічних координат багатьох пунктів у південній частині Російської імперії. А вертикальний круг перевезено з Одеси в 1913 році – до відкриття Миколаївського відділення Пулковської обсерваторії. Спостереження на вертикальному крузі проводилися до 1985 року, на їхньому матеріалі було укладено п'ять каталогів зірок.

Миколаївська обсерваторія – одна з визначних пам'яток міста¹⁵. Вона дбайливо зберігає й примножує наукові й культурні традиції, закладені її талановитими засновниками. У 2007 році обсерваторія приймала візитерів із Франції – нащадків К. Кнорре, які бажали познайомитися з місцем, де жив, творив науку та історію їхньої знаменитий предок¹⁶.

Мешканці й гості міста з великим зацікавленням відвідують цей унікальний об'єкт – зразок органічного поєднання історико-культурної пам'ятки і науково-дослідної установи. Тут панує атмосфера вічних, невмирущих цінностей. У Сонячній системі обертається мала планета за номером 8141, названа NIKOLAEV на честь пов'язаних загальною долею міста корабелів Миколаєва і Миколаївської астрономічної обсерваторії¹⁷.

ПРИМІТКИ

¹ <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/5116/>

² Sidorenko-Dulom A. UNESCO thematic initiative „Astronomy and world heritage” // Изучение объектов околоземного пространства и малых тел Солнечной системы / Отв. ред. Г.И. Пинигин. – Николаев, 2007. – С. 290–294.

³ Див.: Петров Г.М., Пинигин Г.И. Карл Кнорре – первый астроном Черноморского флота. – Николаев, 2004. – С. 12.

⁴ Згодом він став першим директором Головної (Пулковської) астрономічної обсерваторії Російської імперії і прославив її і своє ім'я на цілий світ.

⁵ Архів Миколаївської астрономічної обсерваторії (далі – АМАО). – Оп. 2. – Од. зб. 1.

⁶ Російський державний архів Військово-Морського флоту (РДАВМФ). – Ф. 233. – Оп. 1. – Од. зб. 1360. – Арк. 3.

⁷ Тернівку свого часу заснували турки. Після укладення Кючук-Кайнарджийського мирного договору з Росією в 1774 р. вони залишили поселення, їхні житла одразу ж зайняли болгарські біженці.

⁸ РДАВМФ. – Ф. 233. – Оп. 1. – Од. зб. 2211. – Арк. 239.

⁹ АМАО. – Оп. 2. – Од. зб. 49. – Арк. 2.

¹⁰ Там само. – Од. зб. 21. – Арк. 8.

¹¹ Петров Г.М., Пинигин Г.И. Иван Кортацци – астроном Черноморского флота. – Николаев, 2006. – С. 16.

¹² АМАО. – Оп. 2. – Од. зб. 197. – Арк. 4.

¹³ Отчет с 1.01. по 31.12.1923 года, представленный Комитету Главной Российской астрономической обсерватории в Пулкове ее директором. – Ленинград, 1924. – С. 85.

¹⁴ Kovalchuk A.N., Pinigin G.I., Shulga A.V., Protsyuk Yu.I. Automatical Axial Meridian Circle of Nikolaev Astronomical Observatory // Astronomische Gesellschaft. – Hamburg, 2001. – № 18. – P. 250.

¹⁵ Див.: Пинигин Г.И., Пожалова Ж.А., Ольшанская Н.Г. Николаевская астрономическая обсерватория как исторический и культурный памятник астрономии и мирового наследия // Изучение объектов околоземного пространства и малых тел Солнечной системы. – С. 330–336.

¹⁶ Див.: Petrov G.M., Pinigin G.I. Karl Knorre, Premier Astronome de la Flotte de Mer Noire. – Nikolaev, 2007. – P. 67–82.

¹⁷ Lutz D. Schmadel. Dictionary of minor planet names. – Springer, 2003. – P. 635.